

УДК 81-115 [811.111+811.161.2]

Басиров Ш.Р.

МЕТАФОРИЧНІ МОДЕЛІ У СФЕРІ ДІЄСЛІВ РОЗУМІННЯ ГЕРМАНСЬКИХ І СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Статтю присвячено пошуку метафоричних моделей у сфері дієслів розуміння чотирьох індоєвропейських мов – двох германських (англійської, німецької) і двох слов'янських (української, російської). Виявлено п'ять типів метафори, які пов'язані з рухом, набуттям істини, світлом, зором та ударом.

Ключові слова: метафора, типова ситуація, дієслова розуміння, ментальне значення, продуктивність.

Басиров Ш.Р. Метафорические модели в сфере глаголов понимания германских и славянских языков. *Статья посвящена поиску метафорических моделей в сфере глаголов понимания четырех индоевропейских языков – двух германских (английском, немецком) и двух славянских (украинском, русском). Выявлены пять типов метафор, связанных с движением, обретением истины, светом, зрением и ударом.*

Ключевые слова: метафора, типовая ситуация, глаголы понимания, ментальное значение, продуктивность.

Basyrov Sh.R. Metaphorical models in the sphere of the verbs of intellectual activity in the Germanic and Slavonic languages. *The paper deals with the search of metaphorical models in the sphere of the verbs of intellectual activity in four Indo-European languages – two Germanic (English, German) and two Slavonic (Ukrainian, Russian). Five types of metaphor have been determined. They are connected with movement, attainment of the truth, light, eyesight and blow.*

Key words: metaphor, typical situation, verb of intellectual activity, mental meaning, productivity.

Метафори розуміння досить різноманітні, в їх основу покладено певні глибинні уявлення, які дають широкі можливості для утворення нових слів та їх переносних значень. Оскільки процес розуміння включає в себе людину і навколишню дійсність, тому різні погляди на відносини між людиною і певними фактами породжують різні типи метафори [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7].

У пропонованій статті на матеріалі переважно дієслів розуміння, що належать до германських (німецької та англійської) і слов'янських мов (російської та української), встановлюються типові ситуації розуміння та відповідні їм метафори.

Найбільш важливими виявилися п'ять типів метафори, пов'язані з: 1) рухом; 2) набуттям істини; 3) світлом; 4) зором; 5) ударом.

1. Рух. Роль метафори руху в ментальній лексиці відзначалася неодноразово. Розумова діяльність людини можлива лише в русі і часто не має зовнішніх проявів. Думка людини ні на хвилину не зупиняється, і сама людина завжди знаходиться "на шляху до знання". Залежно від того, хто є активним – суб'єкт або об'єкт – ситуація розуміння може розглядатися у двох напрямках: 1) як рух людини до істини, і навпаки, 2) як рух істини до людини. Пор.:

англ. *grasp* 'схоплювати, усвідомлювати' (рух людини до істини) – *dawn* 'спадати на думку, осявати' (рух істини до людини); нім. *begreifen / fassen* 'осягати' (рух людини до істини) – *einfallen / aufblitzen* 'осявати' (рух істини до людини); укр. *осягати* (рух людини до істини) – *осягати/осявати* (рух істини до людини); рос. *постигать* (рух людини до істини) – *осенить* (рух істини до людини).

Розглянемо дещо детальніше кожний із цих підтипів метафори, пов'язаних з ідеєю руху.

1.1. Рух людини до істини. Мова може розглядати розумовий процес людини як роботу її думки, як поступальний або раптовий рух до істини, пор.:

англ. *to come to conclusion* 'дійти висновку, вирішити'; нім. *er fasst alles schnell* 'він схоплює все швидко'; укр. *схопити/схоплювати думку*; рос. *идти (прийти) к пониманию*.

Отримане у процесі розуміння певне знання інтерпретується у мові як досягнення певної мети, результат попередніх дій суб'єкта, пов'язаних з його рухом у певному просторі, середовищі, пор.:

рос. *дойти (доходить)* до чого-либо/*найти / постичь что-л.*, розм. зниж. *донереть*, сленг. *въехать*; англ. *come (to something)* 'прийти (до розуміння чого-небудь)', *get next (to the idea)* 'вловити', букв. 'наблизитися (до ідеї)', *reach* 'осягати', *bottom* букв. 'торкнутися дна', *fathom* 'проникнути, дійти до глибини'; нім.

eingehen букв. 'увійти', *durchsteigen* (розм.) букв. 'продиратися крізь скелі'; укр. *дійти/доходити*.

Якщо розуміння пов'язане з труднощами, воно виглядає як подолання перешкод на шляху людини до істини. Додамо, що у німецькій мові такі дієслова у своїй структурі часто мають префікс *durch-*, який додає до кореневої морфемі значення 'рух крізь щось', а в українській та російській мовах – відповідно префікси *про-*, *рас-* / *роз-*, пор.: нім. *durchdringen* / *durchschauern* 'проникнути'; рос. *проникнуть во что-л.*, *раскусить что-л.*; укр. *розкусити/розкушувати*; англ. *penetrate*, *pierce* 'проникнути, пронизати'.

У рамках метафори *мислення є рух* розуміння людиною певних фактів асоціюється з досягненням суб'єкта певного пункту призначення, і навпаки, нерозуміння чогось – порівнюється з людиною, яка заблудилася у подорожі, пор.:

англ. *to guess / wonder* 'губитися в здогадах', аналогічно: нім. *sich in Vermutungen ergehen*; рос. *теряться в догадках*, тобто 'не розуміти щось'.

Досягнення істини репрезентується у мові як раптова / несподівана зустріч, пор.: англ. *tumble (on smth)* 'натрапити', *be on (to smth)*, *nick (it)* 'попасти в точку, вгадати'; рос. *напасть (на счастливую мысль)*, *наткнуться / натолкнуться (на разгадку)*; укр. *наштовхнутися (на розгадку)*, *угадати (вгадати)*.

1.2. Рух істини до людини. У вживаннях цього типу метафори процес розуміння розглядається мовою під протилежним кутом: не людина рухається до істини, а навпаки, істина – до людини. Пор.:

англ. *go in* букв. 'увійти', *get through* 'дійти (до когось)', *come (in) upon* 'прийти в голову', *come (to somebody)* 'дійти до свідомості', *come home to somebody* букв. 'прийти додому', 'дійти (до когось)', *rush into one's mind* букв. 'увірватися в чий-небудь розум', *penetrate* 'проникнути', *be borne in* 'стати зрозумілим', букв. 'вдавитися', *sink in* 'дійти до свідомості', букв. 'зануритися'; нім. *einfallen* 'прийти в голову', пор. також жартівливо уживаний у німецькій розмовній мові фразеологізм *der Groschen ist gefallen (bei jmdm)* букв. 'монета впала', тобто телефон-автомат

запрацював (врешті людина зрозуміла щось); рос. *доходить/дойти* (до кого-нибудь); укр. *дійти* (до когось), *прийти* (в голову)/*приходити* (на думку), *осяяти/осявати* (когось).

2. Набуття істини. Розуміння може розглядатися в мові і як привласнення істини. Саме так утворені, зокрема, наступні дієслова:

рос. *осмысливать / осмыслять, осознать, брать в толк*; англ. *to comprehend, apprehend* ‘розуміти’ (від латинського *prehendere* ‘схоплювати, заволодівати’), *acquire* ‘зрозуміти’ букв. ‘опанувати’, *conceive* ‘осягати, розуміти’ (від латинського *concipere* ‘приймати, вбирати’), *perceive* ‘осягати, розуміти’ (від латинського *percipere* ‘охоплювати, опановувати’), *absorb* ‘зрозуміти’ букв. ‘увібрати’, *take in* ‘прийняти, засвоїти’; нім. *mitkriegen, mitbekommen, wegbekommen, wegstehlen*, а також: *einen glänzenden Gedanken haben* ‘осінити’; укр. *оволодівати/заволодівати когось чим*.

Істина може рухатися не тільки до людини, але й від неї – відпливаючи, вислизаючи, – і тоді необхідно її зловити. Так виникають метафорично переосмислені дієслова на позначення *хапати / схоплювати* і т. ін.:

рос. *схватить / схватывает* (мысль на лету); укр. *спіймати / уловити* (вловити) думку; аналогічно: англ. *to grasp* (the meaning of); нім. *(er)fassen, auffassen, schnallen*.

3. Світло. У російській мові для концептуалізації розуміння важливою виявляється метафора світла, яка лежить в основі ментальних значень багатьох слів, наприклад: *просветить, пролить / бросит свет, высветить, озарить, осветить, проясниться, стать ясным, забрезжить, блеснуть* (про думку). На основі цієї метафори в англійській мові утворені дієслова та дієслівні вирази типу *become clear* ‘стати ясним’, *dawn* букв. ‘розвиднюватися’, тобто ‘стати зрозумілим’, *flash* ‘блиснути’, *to see daylight* букв. ‘побачити денне світло’, тобто ‘побачити вихід з положення’, *to see the light* ‘прозріти, зрозуміти в чому справа’. Метафора світла зустрічається також у німецькій та українській мовах: нім. *einleuchten* ‘стати ясним, очевидним’; укр. *висвітлювати, прояснитися/прояснятися*.

Навпаки, відсутність розуміння (знання) пов'язується в мовній свідомості людини з ідеєю темряви, пор. у рос. *Ученые – свет, неученье – тьма*, а також однокореневі похідні в аналогічному значенні: *темный* 3. «неясный, непонятный»; 6. «невежественный, отсталый» [10, 647]; *темнить* 1. «делать темным», 2. перен. прост. «путать, обманывать» [10, 647]; *затмение* розм. «временное помрачение сознания» [10, 182], аналогічно: нім. *verdunkeln* «unklar machen»: *Der Täter versuchte, die Vorgänge während der Tat zu verdunkeln* [14, 4037] букв. «Злочинець намагався зробити неясними події злочину».

З ідеєю темряви пов'язана також ідея мороку, яка охоплює неуків або божевільних, пор.: рос. *помрачение рассудка, мракобесие, обскурантизм*. Темрява, морок породжують хаос, в якому факти губляться і стають невидними, недоступними для розуміння. Неповне або нечітке розуміння певних речей, явищ нагадує погане, неясне освітлення, паволоку, яка під час розуміння ніби спадає, або туман, який рідшає, розвіюється, і таким чином дає змогу ясно побачити навколишній світ, пор. інші схожі переносні значення у таких російських однокоренових словах: *туман* «О состоянии неясности, смешанности мыслей, представленый» / *(за)туманивать* «лишать возможности ясно видеть или соображать» / *туманный* «неясный, непонятный, неопределенный» [10, 665].

4. Зір. Метафора *розуміння є зір* тісно пов'язана з метафорою *світло є розуміння*, оскільки світло, зір дають людині значно повнішу інформацію про об'єкти зовнішнього світу, ніж всі інші почуття.

Глибокий взаємозв'язок зору і мислення знаходить своє мовне втілення. Так, в англійській мові дієслово *to see* має ментальні значення 'розуміти' (на основі видимих ознак): *I don't see his objective* 'Я не бачу, в чому його мета'; *discern* 'розрізнити, зрозуміти', *make out* 'розрізнити, розібратися, зрозуміти', *become evident* 'впадати в очі, стати очевидним', *insight* 'глибоке розуміння, осяяння', *to see the joke* 'зрозуміти анекдот', аналогічно: нім. *einsehen* 'зрозуміти', *(etw. aus etwas) ersehen* 'зрозуміти (щось унаслідок чогось)'; рос. *разглядеть, присматриваться*;

укр. *побачити*. У російській мові базове дієслово зорового сприйняття *видеть* має також ментальне значення 'розуміти', наприклад: *Мать видела по лицу сына, что не все ладно в его семье, но что – он ей не говорил. Нетрудно увидеть, как человека меняет обстановка* [10, 250].

Повна відсутність розуміння порівнюється у мові часто зі сліпотою. Людину, яка щось не розуміє, називають сліпою, пор. у рос. *слепота* 2. перен. «Неумение понимать, разбираться в чем-н., правильно судить о чем-н.»: *политическая слепота* [10, 595]. Аналогічні паралелі існують і в німецькій мові: *eine geistige, politische Blindheit* 'духовна, політична сліпота' [14, 631], пор. також такі прислів'я: *Blinde Eifer schadet nur* букв. 'Сліпа старанність лише шкодить'; *Die Liebe macht blind* букв. 'Кохання робить сліпим', або такий вираз *das Augenlicht widererlangen* 'прозріти' (нібито очі знову сприймають світ).

На цій метафорі побудоване ментальне значення деяких виразів і в англійській мові, наприклад: *he was enlightened* 'тут він і прозрів', аналогічно: укр. *прозрівати/прозріти*; рос. *прозреть*.

5. Удар. Уявлення про розуміння як про поштовх, спалах, удар (зокрема, електричний) лежить в основі багатьох метафоричних переносів, пор.: англ. *the truth suddenly burst upon him* 'раптом його осяяло, раптово він все зрозумів'; *he had a hunch* 'його раптом осяяло'; нім. *er würde plötzlich von einem glänzenden Einfall erleuchtet* 'його раптом осяяла блискуча ідея (думка)', *jetzt hat es bei mir gezündet / gefunkt* (розм.) букв. 'зараз у мене спалахнуло (зайнялося)'; рос. *его ударило* (толкнуло, подтолкнуло; стукнуло), *пронзила мысль*; укр. *йому спало на думку* (щось).

Отже, в основі розуміння в англійській, німецькій, українській та російській мовах лежать універсальні типи метафор (світло, тьма, рух істини до людини, рух людини до істини, зір, набуття істини, удар). Найпродуктивнішою метафорою для опису процесу розуміння у зіставлюваних мовах є метафора світла. Важливу роль у сфері дієслів розумової діяльності відіграють в усіх порівнюваних мовах також метафора руху та метафора "розуміння є зір".

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. / Ю. Д. Апресян. – М., 1974. – 385 с.
2. Апресян Ю. Д. Синонимия ментальных предикатов: группа *считать* / Логический анализ языка: Ментальные действия. – М., 1993. – С. 7–22.
3. Арутюнова Н. Д. Языковая метафора (синтаксис и лексика) / Н. Д. Арутюнова // Лингвистика и поэтика. – М., 1979. – С. 30–35.
4. Зализняк Анна А. Метафора движения в концептуализации интеллектуальной деятельности / Анна А. Зализняк // Логический анализ языка. Языки динамического мира. – Дубна, 1999. – С. 10–23.
5. Иомдин Б. Л. Лексика иррационального понимания / Б. Л. Иомдин // Ав. дис. ... канд. филол. наук: специальности: 10.02.01 – русский язык; 10.02.19 – теория языка. – М., Институт русского языка им. В. В. Виноградова, 2002. – 24 с.
6. Падучева Е. В. К аспектуальным свойствам ментальных глаголов: перфектные видовые пары / Е. В. Падучева // Логический анализ языка. Ментальные действия. – М., 1993. – С. 309–375.
7. Фоллесдаль Д. Понимание и рациональность // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII. Логический анализ естественного языка / Д. Фоллесдаль. – М., 1986. – С. 47–58.

СЛОВНИКИ

8. Большой англо-русский словарь. В 2-х т. / Сост.: Н.Н. Амосова, Ю.Д. Апресян, И.Р. Гальперин и др. Под общ. руков. И.Р. Гальперина. – М.: Русский язык, 1979. – Т. 1. – 822 с.; т. 2. – 863 с.
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь : Перун, 2001. – 1425 с.
10. Ожегов С. И. Словарь русского языка / Под ред. Н. Ю. Шведовой. – М.: Русский язык, 1987. – 750 с.
11. Толковый словарь русского языка: в 4 т. / Сост. В.В. Виноградов, Г.О. Винокур, Б.А. Ларин и др. ; Под. ред. Д.Н. Ушакова. – М.: Русские словари, 1994. – Т.1. – 844с.; т. 2. – 523 с.; т. 3. – 1424 с.; т. 4. – 754 с.
12. Hornby A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. – London: Oxford University Press, 1989. – 1492 p.
13. Longman Dictionary of Contemporary English. – Longman dictionaries, 1995. – 1668 p.
14. Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. Herausgegeben von R. Klappenbach, W. Steinitz. – Berlin: Akademie Verlag. – Bd. 1. – 1980. – 800 S.; Bd. 2. – 1981. – 1600 S.; Bd. 3. – 1984. – 2412 S.; Bd. 4. – 1981. – 3212 S.; Bd. 5. – 1980. – 4012 S.; Bd. 6. – 1976–1977. – 4551 S.